УДК 811.512.145

З.Г. Мөхәммәтшин

ГАЯЗ ИСХАКЫЙНЫҢ ӘЛИФБА АЛМАШТЫРУГА МӨНӘСӘБӘТЕ

Статья посвящена анализу деятельности выдающегося классика татарской литературы, драматурга, крупнейшего национального политического деятеля и известного представителя татарской общественной мысли Г. Исхаки. Автор статьи ставит своей целью более детально проанализировать несколько работ драматурга, посвященных становлению русского алфавита (письменности) среди тюркоязычного населения России. В статье наиболее ярко расскрывается личность Г. Исхаки как социально-политического и общественного деятеля своего времени. Немаловажным фактом является и то, что Исхаки в своей работе приводит отрывки из выступления некоторых участников первого Всесоюзного тюркологического съезда, которые являлись сторонниками сохранения идентичности и самосознания татарского народа.

Ключевые слова. Г. Исхаки, Г. Шараф, латинизация, первый Всесоюзный тюркологический съезд.

Гаяз Исхакый XX гасыр башы иҗтимагый хәрәкәтендә әһәмиятле роль уйнаган, татар публицистикасын, милли традицияләргә бай татар әдәбиятын югары баскычка күтәргән шәхесләрнең берсе. 1917 елгы Октябрь түнтәрешеннән соң гомерен мөһаҗирлеккә бәйләгән әдип, публицист һәм милли сәясәтнең нигезен салучыларның берсе буларак, аның каләме, публицистик иҗаты, күпчелек очракта 20–30 нчы елларда СССРда алып барылган милли сәясәтнең асылын ачып салган тәнкыйди мәкаләләре төрек-татар халкының киләчәк язмышын кайгыртуга хезмәт итә.

Мәгълүм ки, Г. Исхакыйның тырышлыгы һәм аның мөхәррирлегендә мөһаҗирлектә беренче татар матбугат органы булган «Милли юл» (соңрак «Яңа милли юл») журналы 1928–1939 елларда Германиядә нәшер ителә. 1935 елның октябрь аеннан 1945 елның августына кадәр Ерак Шәрыкның Мукден шәһәрендә милли идеяләрне тараткан «Милли байрак» газетасы чыга. Бу журнал һәм газета үзенең төп мәсләген чит халыклар арасында татар халкының милләт буларак сакланышын, телен югалтмауны, балаларда милли хис тәрбияләүне максат итеп куя, шул юлыннан тайпылмыйча, дөнья сәясәтендә кискен үзгәрешләр башланганчы дәвам итә.

Мөһаҗирлектәге вакытлы татар матбугатының икенче төп юнәлеше большевиклар фиркасе идарәсендәге СССРның эчке һәм тышкы сәясәтен, дөньяны бүлүгә корылган ике капма-каршы идеологиянең нигезен ачып бирүне дә читтә калдырмый. Әмма алар арасында иң мөһим проблемаларның берсе – төрек-татар халкының киләчәген корытырга юнәлтелгән большевиклар

идарәлегендәге дәүләтнең милләтләргә каршы эшләнгән пычрак сәясәтләрен тәнкыйтьләүгә юнәлтелә. Бу язмада Г. Исхакыйның СССРда большевиклар хөкүмәтенең төрек-татар халкының гасырлар буенча камилләшкән әлифбасын юк итү сәясәтенә үз мөнәсәбәтен белдергән «Советларда төрек халыклары өчен рус әлифбасы» исемле мәкаләсенә аерым тукталу урынлы булыр. Мәкалә «Яңа милли юл» журналының 1938 елгы 10 нчы санында басылган. Әлеге язма бүгенге Россия сәясмәннәренең рус булмаган халыкларын юк итүгә корылган эчке һәм бик тә нечкә сәясәтләренә җавап бирерлек. Шуларны истә тотып, Г. Исхакыйның төрек-татар халкында әлифба алыштыруга бәйле кайбер фикерләрен укучыга җиткерүне кирәкле санадым.

Төрки дөньяда әлифбага бәйле беренче бәхәсләр XIX гасырның икенче яртысында азәрбайҗан милләтенең күренекле мәгърифәтчесе М. Ахундовның аерым фикерләренә бәйле карала. XX гасырның 10 нчы елларында бу мәсьәлә кабат күтәрелә. Татарның күренекле шагыйре Сәгыйть Рәмиев «Идел» газетасында гарәп әлифбасын латинга күчерүне күтәреп чыга. Татар матбугатында әлеге язма үз вакытында шактый бәхәсләр дә тудыра. Казахның танылган мәгърифәтчесе И. Алтынсарин да казахларга рус әлифбасы кертүне күтәреп чыга, хәтта рус әлифбасына нигезләнгән дәреслек тә бастыра. Әлифба мәсьәләсе 1917 елгы Октябрь түнтәрешеннән соң большевикларның яшертен сәясәтләренә әйләнә. Г. Исхакый үзенең язмасында аның асылына, киләчәгенә игътибарны юнәлтә.

Мәкаләдән күренгәнчә, автор «әлифба» сәясәтенең тарихын, аның бөтен нечкәлекләрен укучыга ачып бирүгә ирешкән. Ул, иң беренче чиратта, большевик сәясәтчеләрнең «Яңалиф», ягъни латин әлифбасына күчерүнең мәкерле гамәлләрен, инде 30 нчы еллар ахырында кириллицага күчүнең ничек тормышка ашырылуын кискен тәнкыйтьли. Язмада татар зыялыларының латин әлифбасын кертүгә каршы булулары һәм аларның репрессияләр корбанына әйләнүләре дә шактый ачык яктыртылган.

Мәгълүм булганча, төрек-татарны латинга күчерү проблемасы, югарыда искә алганча, кабат большевиклар идарәлегендәге Азәрбайҗан Республикасында күтәрелә. Гали Рәхим бу хакта: «1925 елда Бакуда җыелган Азәрбайҗанның өлкәне өйрәнү съезды тюркология корылтае җыюның кирәклеге турында карар чыгарып, аны чакыруны башлап җибәрү өчен аерым бер комиссия тәшкил итте. 1925 елның 6 августында шул комиссиянең беренче утырышы булды», – дип яза [Исхакый, т. 12, б. 441]. Бакудагы латин әлифбасы буенча җыелган корылтай исә 1926 елның 26 февраль – 6 март көннәрендә эшли. Беренче Бөтенсоюз Тюркология корылтае латин әлифбасына күчүнең төп илһамчысы Агамгали оглы (Самед ага) (1867–1930) рәислегендә уза. Корылтай җиңел генә бармый. Бигрәк тә татар делегатларының күпчелеге латинга күчүнең уңай

һәм тискәре якларын дәлилләп, төрек-татар халыкларын таркатуда төп максат булуын ышандырырга тели. Алар арасында күренекле галим һәм җәмәгать эшлеклесе Галимҗан Шәрәфнең чыгышы игътибарга лаек. Беренче Бөтенсоюз Тюркология корылтаеның стенография хисабында Г. Шәрәфнең «Арабская и латинская система шрифтов и вопрос о применении их для тюрко-татарских народностей» исемле чыгышы бүген дә актуальлеген югалтмаган. Ул үзенең чыгышында латин әлифбасына тартылу XIX гасырның икенче яртысында башлануына тукталып, бу хәрәкәтнең артык тамыр җибәрә алмавын искәрткәннән соң, «...вопрос о принятии латинского шрифта является вопросом не выбора шрифта, а вопросом о замене существующих у них шрифтов; это обстоятельство я подчёркиваю, так как вопрос о замене шрифта в культурно-экономическом и общественном отношении имеет громадное значение, в особенности, для народностей, имеющих значительные культурные достижения в прошлом и настоящем, как турки Турции, казанские татары, азербайджанцы, узбеки, казак-киргизы и др. Замена шрифта в этих случаях связана: с переучиванием новой грамоте всех грамотных по прежней письменности, с необходимостью на ряд лет ведения параллельного издательство, обучение грамоте, создание навыков чтения и письма одновременно по двум письменностям...» – дип яза [Исхакый, т. 12, б. 443]. Беренче Бөтенсоюз корылтае «яңалиф»кә карата нинди дә булса карар кабул итә алмый. Г. Исхакый мәкаләсендә «18 декабрь 1928 елда, Азәрбайҗан Совет җөмһүриятенең рәисе Агамгали оглының башлыгы астында төрле-төрле кабиләләрнең латинчы түрәләреннән егерме биш кеше Казанга килде», – дип яза. Милли телнең киләчәген кайгырткан, латин әлифбасына тискәре һәм кискен каршы торган Татарстан башкаласында Өченче Бөтенсоюз Тюркология корылтаеның уздырылуы гаҗәп түгел. Ул большевиклар фиркасенең махсус карары белән башкарыла. Г. Исхакый корылтайда чыгыш ясаган кайбер делегатларның фикерләрен иҗади тәрҗемәдә төгәл бирергә тырышкан. Әлеге язмада аларның оригиналь текстын урнаштыру кулайрак булыр дигән уй белән өзекләрне рус телендә тәкъдим итәм. Өзекләрдә чагылыш тапкан фикерләр большевиклар фиркасенең патша Россиясе алып барган милли сәясәтеннән ерак тормавын да ачык сиземләргә ярдәм итә. Агамгали оглының чыгышы шактый гыйбрәтле, ул СССРның милли сәясәтенең эчке мәгънәсен ачып бирә һәм болай ди: «…недаром назначили открытие 3-го Пленума ВЦК НТА именно в Казани. Как раз в этом самом городе Татарстана новый алфавит встретил наиболее сильное идеологическое и практическое сопротивление. Конечно, это вполне объяснимо. Объяснимо прошлым состоянием Татарстана. Грамотность в этой республике наиболее высока, в сравнении с другими тюрко-татарскими на-

родностями и в довоенное время доходила, кажется, до 40%. Наконец, развивающаяся национальная литература, национальное самосознание именно в Казани более чувствительно были связаны с николаевским режимом. Эти два момента и определили настроение Казани. Татреспублика наиболее сильно пострадала от русского самодержавия» [Исхакый, т. 12, б. 445]. Агамгали оглы татар халкын башка төрки халыкларга караганда өстенрәк саный һәм Казанның СССРда яшәгән төрек-татарлар өчен сикереш мәйданы булуын да искәртә. Шунысы ачык: XX гасырның 20–30 нчы елларында әлифба алыштыру, бер яктан, сәяси уен булса, икенче яктан, Казанны буйсындыру төрек-татарны сәясәт корбанына әйләндерүдә мөмкинлек ачылу дигәнне дә аңлата. Агамгали оглының икенче өзегенә дә игътибар итү әһәмиятле кебек. Ул бу өзектә Казанны яулап алу төрек-татар дөньясы өчен аеруча мөһим роль уйнавын ачык дәлилли. «Яңалиф» рәисе үзенең чыгышында Казанны «яулап» алуның максатын түбәндәгечә аңлата: «Казань нам нужно взять, – это замечательный Порт-Артур не только для северных тюрко-татарских народов, но и для южных. В прежнее время влияние Казани шло дальше – до Азербайджана и докатывались до Персии и Турции. Поэтому мы должны здесь в Казани подхлестнуть наших товарищей. Это не грех а, наоборот, это хорошо, это нам нужно, восстановить новую Казань, использовать все накопленные силы, старую мощь перекинуть к новому делу, заставить служить нашему делу». Агамгали оглы үзенең чыгышында СССРдагы милли сәясәтнең кырыс якларын күрсәтергә теләмәсә дә, Татарстан өлкә комитетының беренче секретаре Михаил Осипович Разумовның чыгышында милли сәясәттә диктаторлык алымнары чагылыш табуы күзгә ташлана: «Мы настаиваем на том, что независимо от того, как настроен был по отношению к Яналифу тот или другой представитель беспартийной интеллигенции, он должен исходить от того, что этот вопрос является уже решённым и теперь в интересах тюрко-татарских народов является скорейшее окончание начатой работы. […] Яналиф – одна из важнейших наших задач в тюрко-татарских советских республиках; поэтому кто не с нами в этой серьезной культурно-политической работе, тот против нас вообще», – дип белдерә [Исхакый, т. 12, б. 445]. Өзектән күренгәнчә, әлифба сәясәте күп кенә татар зыялыларын репрессияләүгә юл ачуга сәбәп тә була. Моңа мисал итеп тарихка кереп калган «82 хаты» мәгълүм. Нинди генә каршылыклар булуга карамастан, 1929 елдан латин әлифбасы фирка карары нигезендә мәҗбүри кабул ителә. Ләкин, Г. Исхакый мәкаләсендә бирелгән мисаллардан күренгәнчә, әлифбаның кабул ителгән беренче елларында күпчелек газета-журналларда укучылар үзләренең зарларын хат рәвешендә матбугатта

бастырып, ризасызлыкларын белдерә килгәннәр.

Г. Исхакыйның милли теманы яктырткан күпчелек мәкаләләре раслаганча, XX гасырның 30 нчы еллары ахырында милләтләргә тигез хокуклар бирергә вәгъдә иткән СССР инде патша Россиясенең милли сәясәтенә тулысы белән күчеп бетә. Шуның бер мисалы – 1929 елда төрек-татар халкына көчләп тагылган латин әлифбасын 1939 елда кириллицага алыштыру сәясәте. Югарыда искә алынганча, бу күчеш тавышсыз-тынсыз гына башкарыла. Әдип һәм публицист әлеге вакыйганы түбәндәгечә тасвирлый: «Бусында большевик хөкүмәте андый сатлык хәрәкәтне кирәкле күрми, үзенең бозгынчылыгын, мәдәниятебезне җимерү эшен, нечкә булса да, бер пәрдә берлә дә өртүне кирәкле тапмый, ул ачыктан-ачык Мәскәүдән "Әлифба русча булсын" диеп әмер бирә. Мәскәүдә безнең халык арасында элекке христианлык таратучы миссионерлардан "белгечләр һәйәте" төзеп, русча әлифбалар ясарга кушадыр. Декрет тарызында *(рәвешендә)* Кырымда 1938 елның уку елыннан русча әлифба берлә укыта башларга әмер бирәдер. Бу әлифбаны алуның кирәклеге хакында әсбабе мәүҗүбәсен *(барлык сәбәпләрен*) күрсәткәндә дә, большевик хөкүмәте инсани, мәдәни сылтауларны эзләп тормый, ул тугрыдан-тугры: "Латин әлифбасы хезмәт ияләренә русчаны өйрәнергә комачаулык ясый, аның хәрефләренең аерым төстә язылуы эшче, колхозчы балаларына русчаны өйрәнергә уңайсызлык итә"», – дип яза. Соңгы өзекне Г. Исхакый «Кызыл Татарстан»ның 22 июнь санынннан (1938 ел) алынуын искәртә. Шул рәвешле, төрек-татар милләте большевик фиркасенең куркытуга корылган милли сәясәте корбанына әйләнүе дә ачык сизелә. Хәер, моңа сәбәп тә бар: 1937–1938 еллар – СССРда сәяси репрессиянең «чәчәк аткан» еллары, татар зыялыларының төрмә һәм сөргенгә җибәрелгән яисә үлем җәзасына хөкем ителгән еллары.

Г. Исхакый үзенең язмасында төрек-татар халкының милли көрәш тарихын искә төшерергә дә онытмый һәм большевиклар фиркасе идарәсендәге Совет хөкүмәтенең патша Россиясе алып барган милли сәясәтенә караганда күпкә куркынычрак булуына басым ясый. Мәкаләдә шактый өзекләр китерелүгә карамастан, большевикларның гайре рус халыкларын юк итүгә нигезләнгән идеясен түбәндәге өзектән дә чамаларга мөмкин. Г. Исхакый: «...төрек халыкларында Русиядән аерылып, аерым мөстәкыйль милли дәүләт ясау агымы киң халык катлавына кадәр җәелгән көчле бер фикер агымы булып җитүе бик ачык күренеп калды. Совет хөкүмәте, шуның төбен-тамырын кисәр өчен, төрек халкының милли минлеген, үзлеген бетерү тәдбирен *(чарасын*) алырга кереште, архивларын актарды, Ильминский, Победоносцев, Столыпинның руслаштыру юлын "иң катгый юл" диеп уйлап, Победоносцев, Столыпинның гамәлгә ашыра алмаган русча

әлифбасын өстерәп чыгарып, гайре рус мәктәпләргә яңа русча уку программы ясап, татбикъка *(яраклаштырырга)* кереште. Шуны да кушарга кирәк: бүгенге русча әлифба алдыру декретлары – Советларның большевизм принциплары берлә һичбер галякасы *(бәйләнеше)* булмаган, аларның фәкать рус ассимиляторларыннан, руслаштыручыларыннан килеп чыккан рус шовинизмасының гына җимешедер», – дип яза һәм большевикларның милли сәясәттәге төп принципларын күз алдына китереп бастыра. Әдипнең большевик фиркасенең милли һәм, шул исәптән, әлифба сәясәтенә мөнәсәбәте болар белән генә чикләнми әлбәттә. Ул язмасын һәркемгә ачык итеп, түбәндәгечә тәмамлый: «Ләкин шул кадәр гауга, тавыш берлә җәбрән *(көчләп)* кабул иттергән латин әлифбасының сигезенче яшендә үк кирәкмәгән булып ташланып, русчага җәбрән күчерелергә тырышылуы большевикларның бу эшләренә, электрлаштыру кеби, бер уен төсле бирәчәктер вә халкыбыз да үзенең иске әлифбасына багланышын ныгытачактыр. Большевик хөкүмәтенең бу ачыкча үзлегебезне, барлыгыбызны, берлегебезне бетерү хәрәкәтенең илләребездәге гаксел гамәле тагы ни төсләр алачак, киләчәк күрсәтер». Әмма әдип һәм публицистның өмет-хыяллары бүген дә акланмады, ул хәтта, Г. Исхакый искә алганча, Победоносцев, Столыпин, Сталин тарафыннан башкарылган сәяси уеннарга караганда да куркынычрак төс алды, тел мәсьәләсе үлем белән яшәү арасында калды.

Г. Исхакый әлифба сәясәтендәге кайбер детальләрне, сәяси мәнфәгатьләрне белеп бетермәгән күрәсең. Хәзер шулар хакында да искә төшерү комачауламастыр, мөгаен. Совет хөкүмәте XX гасырның 20 нче еллар башында рус әлифбасын да латинга күчерү тәкъдиме белән чыга. Бу мәсьәләне большевиклар Россиясенең беренче мәгариф комиссары А. Луначарский «Красная Татария» газетасының 1930 елгы 9 гыйнвар санында басылган «Латинизация русской письменности» мәкаләсендә күтәрә. Ләкин В. Ленин үз вакытында рус әлифбасын латинга алмаштыруны кичектереп торуны хуплый. Шуңа карамастан, әлеге мәкаләдә яңгыраган фикернең дә үз вакытында бер уен гына булуы сиземләнә һәм тел, әлифба реформаларының нигезендә һәрвакыт сәяси мотив ятуы аңлашыла. Бу фикер Зәки Вәлидинең «Хатирәләр» китабында, казах милли хәрәкәтенең күренекле шәхесләренең берсе Мостафа Чокайга язган хатында ачык чагылыш таба. Сәяси мотивның ролен күрсәтү йөзеннән һәм мәгълүматның кыйммәте югары булуын истә тотып, өзекне мөмкин кадәр тулырак тәкъдим итү урынлы саналды. «1922 елның 27 июлендә язылган хатымны 1923 елның декабрендә Парижга барып, Мостафа Чокай улы белән очрашкач, кулыма кире алдым. Хатымда шул вакыттагы Сәмәрканд вилаятендәге вакыйгалар да, Мәскәүдән килгән хәбәрләр дә язганмын. Бу хатирәләрдә искә алырга кирәкле фикерләр түбәндәгеләр: «Совет

хөкүмәте Польшага каршы сугышта җиңеп чыкса, мөселманнарга карата яңа мәдәни сәясәт башланачак. Моны өч көн әүвәл Мәскәүдән Сәмәркандка килгән бер аркадашым, Сәлах Атнагулов, Манатов, азәрбайҗаннардан Мөхәммәт ага Шахтахтинский, Гали Айдар Сәгыйтьзадә, Җәлилмөхәммәт Кули-задә, төрек коммунистларыннан Әхмәт Җават, Назыйм Хикмәт, татарлардан Солтангалиев, Нәүширван Яушев Мәскәүгә чакырылган. Аларның һәрберсенә үз кавемләренең мәдәниятенә һәм коммунизм төзүгә багышланган зур-зур әсәрләр язу яисә тәрҗемә итү бурычы йөкләнгән. Мәскәүдә Шәрык университеты оештырылган, аның башында Сванидзе белән Бройдо тора икән. Бройдо – хәзер Сталинның ярдәмчесе, 1917 елның апрель һәм июль айларында бу адәмне дус күреп, аны Хивага вәли итеп җибәрүегез никадәр ялгыш булуын аңлагансыздыр инде. Шушы Бройдо һәм профессор Поливанов, Азәрбайҗан өлкән яшьтәге рус теле белгече Шахтахтинский, төрек Әхмәт Җават белән берлектә, бөтен төрки халыкларга латин яки рус хәрефләре нигезендә аерым-аерым әлифба төзеп, безне бер-беребездән һәм нигезебездән аеру сәясәте алып баралар. Нәзир Түрәколов белән хатыны Хәнифә, илдә латин хәрефләре кабул ителсә, төрки кавемләр өчен дөйөм *(гомум)* бер әлифба булсын дигәндер. Ләкин Бройдо белән Поливанов һәр кабиләгә фонетик үзенчәлекләренә ярашлы аерым тел булдыру сәясәтен алга сөрә. Латин хәрефе, әлбәттә, рус әлифбасына күчү өчен бер баскыч булып хезмәт итәчәк. Дагыстанда хәзер үк осетин һәм черкес телләрен кириллицага күчерү башланган. Алтай татарлары, фин вә якут өчен дә латин хәрефләре кабул итү хакында сүз бара. Бу фикерне алга сөрүчеләр дә Бройдо белән Поливанов икән».

Югарыда искә алганча, З. Вәлиди әлеге хатында Урта Азиядәге сәяси вакыйгаларны, шунда нәшер ителгән газета һәм журнал битләрендә төрки халыкларны латинга күчерүнең барышын тасвирлый һәм аңарда нинди сәяси мотив ятуын искәртә. Хатның дәвамында: «Поливанов, латин әлифбасы кабул ителсә, һәр сөйләш аерым әлифба нигезендә ныгытылачак (зафиксировать), аннан соң халыкларның берләшү өметләре нигездә киселәчәк, – дип яза, – Чынбарлыкта Советларның киләчәктә сәясәтенең төп нигезе шул. Моны хәзердән үк язып куярга идең». Мәгълүм булганча, хат шактый гыйбрәтле һәм Совет хөкүмәтенең шовинистик сәясәтенең чын йөзен ачкан. Шунда ук латин әлифбасының рус әлифбасына күчү юлында бер плацдарм гына булуына ышанасың.

Кыскасы, патша Россиясенең дә, большевиклар фиркасе идарәсендәге Совет хөкүмәтенең тел һәм әлифба сәясәтен гайре русларга каршы оста файдалануларын күрми мөмкин түгел һәм аның төп сәяси мотивы булуына да игътибар итәргә мәҗбүрбез. Г. Исхакый мәкаләсендә бу тема барлык тулылыгы белән яктыртылган. Аның язмада гәүдәләнгән фикерләре бүген дә актуальлеген югалтмаган һәм югалтмаячак.

Әдәбият

Исхакый Г. Әсәрләр: 15 томда. Казан: Татар. кит. нәшр., 2012. 12 т.: публицистика / [томны төз., текст., иск. һәм аңлат. әзерл. З. Мөхәммәтшин]. 470 б.

Исхакый Г. Әсәрләр: 15 томда. Казан: Татар. кит. нәшр., 1998–2014.

Луначарский А. Латинизация русской письменности // Красная Татария. 1930. 9 январь.

Мөхәммәтшин Зөфәр Гомәр улы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының текстология белеме бүлеге әйдәп баручы фәнни хезмәткәре